

Ann Marynissen

Italiaanse leenwoorden in het Nederlands en het Duits

Ute K. Boonen (Hrsg.)

unter redaktioneller Mitarbeit von
Bernhard Fisseni, Jörg Wesche

Zwischen Sprachen *en culturen*

Wechselbeziehungen im
niederländischen, deutschen
und afrikaansen Sprachgebiet

Studien zur Geschichte und Kultur
Nordwesteuropas, Band 29, 2018,
442 Seiten, geb., 44,90 €,
ISBN 978-3-8309-3820-0

E-Book: 39,99 €, ISBN 978-3-8309-8820-5

Ute K. Boonen (Hrsg.)

Zwischen Sprachen *en culturen*

Wechselbeziehungen im niederländischen,
deutschen und afrikaansen Sprachgebiet

WAXMANN

© Waxmann Verlag GmbH, 2018

All rights reserved. No part of these pages may be used for any purpose other than personal use.

WAXMANN

Steinfurter Str. 555
48159 Münster

Fon +49 (0)2 51 – 2 65 04-0
Fax +49 (0)2 51 – 2 65 04-26

info@waxmann.com
order@waxmann.com

www.waxmann.com
Further book information [here](http://www.waxmann.com).

Italiaanse leenwoorden in het Nederlands en het Duits

1 De invloed van het Italiaans op de Nederlandse en de Duitse woordenschat

1.1 Cultuurhistorische achtergrond

Het Italiaans heeft in vele Europese talen lexicale sporen nagelaten. Italië's leidende positie in diverse socioculturele domeinen heeft zijn stempel gedrukt op de woordenschat van zowel het Nederlands als het Duits.

Vanaf de middeleeuwen dreven de Nederlanden en Italië handel met elkaar, zowel over land via Frankrijk en Duitsland als over zee. Aan het einde van de dertiende eeuw introduceerden geldwisselaars uit Lombardije de geldhandel in de Zuidelijke Nederlanden. In de eeuwen nadien verbleven vele Italiaanse kooplieden in de Lage Landen, en omgekeerd gingen tal van Nederlandse koopmanszonen enige tijd in de leer in Italië.

In de 15de en 16de eeuw werd Italië het middelpunt van literatuur en kunst. Het gehele Westen kwam onder de culturele invloed van Italië, de bakermat van de renaissance, te staan. In de literatuur werden Dante en Petrarca bewonderd; in de beeldende kunst volgde men Leonardo da Vinci, Rafaël, Michelangelo, Donatello en Titiaan na. Rome werd het mekka van de schilderkunst, waar talentvolle schilders zich van heinde en verre kwamen bekwamen.

Ook de klassieke muziek kwam tot hoge bloei in Italië. Het genre van de opera, ontstaan in Italië, verspreidde zich in de 17de en 18de eeuw naar de rest van Europa.

De massale arbeidsmigratie van Italianen naar Nederland, Vlaanderen en Duitsland, vooral na de Tweede Wereldoorlog, leidde tot intensieve contacten met Italianen en hun taal. Vanaf de jaren zestig van de 20ste eeuw nam het aantal Italiaanse restaurants in Europa een hoge vlucht en werd Italië bovendien een populaire vakantiebestemming.

De eeuwenlange contacten met Italianen en hun cultureel erfgoed zorgden voor een continue stroom van Italiaanse leenwoorden uit welbepaalde domeinen in het Nederlands en het Duits.¹

1 SIJS, Nicoline VAN DER: *Groot Van Dale Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*, Utrecht / Antwerpen: Van Dale, 2005, 227–229; BEST, Karl-Heinz: *Italianismen im Deutschen*, in: *Göttinger Beiträge zur Sprachwissenschaft* 13, 2006, 77–86.

1.2 Italiaanse leenwoorden in het Nederlands en het Duits: frequentie, periodisering en domeinverdeling, ingeburgerdheid en vorm

1.2.1 Frequentie

Het Italiaans heeft de Nederlandse en de Duitse woordenschat in belangrijke mate verrijkt. Het neemt in beide talen de vijfde plaats in wat de herkomst van leenwoorden betreft:

Tabel 1: Aantal ontleningen aan andere talen in het Nederlands² en het Duits³

	herkomst leenwoorden in het Nederlands		herkomst leenwoorden in het Duits	
	taal	aantal	taal	aantal
1.	Frans	4605	Latijn	2031
2.	Latijn	1905	Frans	1424
3.	Engels	1857	Nederduits	545
4.	Duits	998	Engels	519
5.	Italiaans	360	Italiaans	286
6.	Spaans	169	Grieks	144
7.	Indonesisch	109	Nederlands	87
8.	Jiddisch	107	Slavisch	44
9.	Grieks	80	Spaans	43
10.	Japans	68	Rotwelsch	41

Van der Sijs' *Chronologisch Woordenboek*, waarvan het materiaal voornamelijk gebaseerd is op ongelede trefwoorden uit het *Van Dale Etymologisch Woordenboek* (1997), bevat 360 directe ontleningen aan het Italiaans. Zij stelt vast dat het aantal Italiaanse leenwoorden het hoogst is na die uit het Frans, Latijn, Engels en Duits.⁴

Tot haast dezelfde conclusie komt Körner in een studie van ‚Fremdwörter‘ uit het *Herkunftswörterbuch Duden* (2001). Met vreemde woorden zijn leenwoorden bedoeld die geheel uit een andere taal dan het Duits stammen, zoals bijvoorbeeld *Handy*, *Immatrikulation*.⁵ Enkel aan het Latijn, het Frans, het Nederduits en het Engels heeft het Duits meer vreemde woorden ontleend dan aan het Italiaans.⁶

2 SIJS, NICOLINE VAN DER: *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*, Amsterdam / Antwerpen: Veen, 2002, 73–74.

3 KÖRNER, HELLE: *Zur Entwicklung des deutschen (Lehn-)Wortschatzes*, in: *Glottometrics* 7, 2004, 25–49, hier 30.

4 VAN DER SIJS *Chronologisch woordenboek*, 238.

5 KÖRNER *Entwicklung Lehnwortschatz*, 27.

6 KÖRNER *Entwicklung Lehnwortschatz*, 30.

1.2.2 Periodisering en domeinverdeling

Ook de periode waarin aan het Italiaans ontleend werd en het domein van ontlening zijn voor het Nederlands en het Duits zeer gelijklopend. Heel wat Italiaanse leenwoorden in het Nederlands zouden overigens via het Duits ontleend zijn.⁷

De Italiaanse invloed op de Nederlandse woordenschat begint in de 16de eeuw. De meeste woorden die in de 16de en 17de eeuw ontleend werden, stammen uit het domein ‚geldhandel en economie‘. Voorbeelden van algemeen verspreide Italiaanse leenwoorden uit de financiële wereld zijn: *bruto, contant, deposito, franco, giro, incasso, kassa, netto, ristorno, saldo, valuta*.

Op het gebied van kunst en literatuur werden woorden ontleend als *terracotta, replica, torso* (beeldende kunst), *fresco, patina, koloriet* (schilderkunst), *corridor, loggia, pergola, piazza* (architectuur), *motto, paskwil, scenario* (literatuur). Maar het grootste aantal ontleningen op het domein van de schone kunsten zijn muziek- en toneeltermen, die vooral in de 17de en de 18de eeuw uit het Italiaans overgenomen werden, bijvoorbeeld *aria, ballerina, bariton, bas, contrabas, diva, fagot, fuga, libretto, madrigaal, maestro, opera, solo, sonate, sopraan, tenor, tremolo, trio, violoncello*. Vele van deze termen worden in de gespecialiseerde muziekwereld gebruikt, maar woorden als *animo, dilettant, fiasco, furore, intermezzo* en *tempo* hebben een ruimer gebruik buiten de muziek- en toneelwereld gekregen.

In de 20ste eeuw is deze verzameling oorspronkelijk Italiaanse woorden uitgebreid met benamingen van Italiaanse gerechten en dranken, die door de populariteit van Italiaanse restaurants en van Italië als vakantieland gemeengoed geworden zijn in het Nederlands. Het betreft culinaire termen als *cappuccino, carpaccio, chianti, espresso, lasagne, macaroni, mascarpone, minestrone, pasta, pesto, pizza, ravioli, rucola, salami, scampi, spaghetti, tagliatelle, vermicelli* en vele andere.⁸

Ook in het Duits stammen de oudste Italiaanse leenwoorden uit de financiële sector en het handelswezen. Voorbeelden van vroege ontleningen uit de 15de eeuw zijn *Bank, Kommission, Konto, Kredit*. Vooral in de 16de eeuw kwamen leenwoorden uit deze sector in het Duits terecht, bijvoorbeeld *Agent ‚Geschäftsträger‘, Prinzipal ‚Geschäftsleiter‘, Bankrott, Kapital, Provision*. Nadien taande de Italiaanse invloed op dit domein, maar in de 17de en de 18de eeuw vonden van oorsprong Italiaanse woorden als *Inkasso, Firma, Giro, Manko, Rabatt* nog hun weg naar de Duitse woordenschat.⁹

Ook de Duitse artistieke vakterminologie is sterk door het Italiaans beïnvloed. Net zoals in het Nederlands werden vooral in de 17de, maar ook nog in de 18de eeuw tal van Italiaanse vaktermen uit de kunst, muziek, literatuur en het theater in het Duits overgenomen, zoals *Arie, Fresko, Impresario, Kadenz, Pergola, Sonett, Spinett, Toccat*a enz.¹⁰

7 VAN DER SIJS *Leenwoordenboek*, 238.

8 VAN DER SIJS *Chronologisch woordenboek*, 238–249.

9 SCHMÖE, Friederike: *Italianismen im Gegenwartsdeutschen unter besonderer Berücksichtigung der Entlehnungen nach 1950*, Bamberg: Colibri-Verlag, 1998, 34–38; BEST *Deutsche Fremdwörter*, 78.

10 SCHMÖE *Italianismen im Gegenwartsdeutschen*, 51–60; BEST *Deutsche Fremdwörter*, 81–83.

In de 20ste eeuw werd als gevolg van taalcontact een reeks culinaire termen toegevoegd aan de al bestaande verzameling italianismen, zoals *Cappuccino*, *Chianti*, *Gorgonzola*, *Peperoni*, *Pizza*, *Spaghetti* enz.¹¹

1.2.3 Ingeburgerdheid en vorm

De Italiaanse leenwoorden zijn in het Nederlands over het algemeen gemakkelijk te herkennen, doordat ze niet of nauwelijks zijn aangepast aan het Nederlands, maar de Italiaanse uitgangen *-o*, *-a*, *-i* of *-e* hebben behouden, bijv. *allegro*, *opera*, *cappellini*, *pianoforte*. Ook hun klemtoon, spelling en uitspraak zijn meestal niet vernederlandst, hoewel sommige leenwoorden al drie of vier eeuwen in het Nederlands voorkomen, bijv. *intermézzo* /dz/. Waarschijnlijk zijn ze ongewijzigd gebleven omdat ze vanaf het begin af aan beperkt waren tot een bepaald vakgebied: handel en economie, kunst. Ze werden slechts in een kleine kring van specialisten gebruikt, met een specifieke betekenis.

Vrijwel alle Italiaanse leenwoorden zijn internationale woorden voor een nieuw begrip. Ze tonen de algemene invloed van het Italiaans op de westerse cultuur aan.¹²

Ook de meeste Duitse italianismen zijn fonologisch niet aangepast aan het Duits. Duitse nomina als *Carpaccio*, *Lasagne*, *Pizza* en *Gnocchi*, die hun volle vocaal aan het wordeinde behouden hebben, worden om die reden als vreemde woorden gepercipieerd. Andere Italiaanse leenwoorden zijn wel formeel geïntegreerd in het Duits, bijvoorbeeld *Kolorit*, *Klavizimbel*. De meerderheid van de Italiaanse leenwoorden maakt vast deel uit van de Duitse woordenschat: zowel in de algemene taal als in de vaktalen hebben ze een vaste plaats verworven.¹³

2 De genustoeckenning van Italiaanse leenwoorden in het Nederlands en het Duits

2.1 Probleemstelling

Aan een substantief dat ontleend wordt uit een brontaal, wordt bij genustalen in de doeltaal een genus toegekend. Hiervoor zijn er theoretisch twee mogelijkheden:

1. het genus van de brontaal wordt in de doeltaal overgenomen (*gender copying*),
2. de genustoeckenning volgt de regels van de ontlende taal: de systematiek van de ontlende taal bepaalt in welke genusklasse de ontlende woorden worden opgenomen.

Bij ontlening van een substantief uit het Italiaans, dat twee genera heeft, nl. masculien en feminien, is de vraag hoe het ontlende woord ingepast wordt in de tweeledige Nederlandse classificatie met *genus commune* (*de*-woorden) en *genus neutrum* (*het*-woor-

11 SCHMÖE *Italianismen im Gegenwartsdeutschen*, 51.

12 VAN DER SUIJ *Chronologisch woordenboek*, 248–249.

13 SCHMÖE *Italianismen im Gegenwartsdeutschen*, 510, 64.

den) resp. in het Duitse driegerasysteem met masculiene, feminiene en onzijdige nomina.

Om die vraag te kunnen beantwoorden, overlopen we eerst welke criteria de genustoekenning in het Italiaans, het Nederlands en het Duits bepalen: in alle drie deze talen blijken semantische, morfologische en fonologische factoren het nominale genus in meerdere of mindere mate te sturen. Bovendien bespreken we de criteria die de genustoekenning van leenwoorden in het Duits en het Nederlands mogelijk bepalen.

2.2 Het genus in het Italiaans

Het Italiaans heeft twee nominale genera: masculien en feminien. Deze corresponderen als volgt met de auslout van nomina:¹⁴

Tabel 2: Fonologisch criterium: congruentie tussen auslout en genus

auslout	genus	voorbeelden
-o	masculien	<i>il naso</i>
-a	feminien	<i>la persona</i>
consonant	masculien	<i>il film, lo sport</i>
-e	masculien of feminien	<i>il ristorante, la notte</i>
-i	masculien of feminien	<i>il tassi, la crisi</i>

In het Italiaans is er – in tegenstelling tot het Duits en het Nederlands – een relatief eenduidige congruentie tussen de auslout van een substantief en zijn genus.¹⁵ Nomina die op *-o* eindigen zijn meestal mannelijk, bijv. *il naso, il verbo, il cavallo*. Nomina die op een consonant uitgaan, zijn in de regel masculien; meestal gaat het om transferenties, bijv. *il film, lo sport*. Nomina op *-a* zijn meestal feminien: bijv. *la sera, la porta, la finestra*. Niet aan de auslout afleesbaar is het genus van substantieven die op *-i* of op *-e* eindigen: bijv. *il tassi*, maar *la crisi, il dente*, maar *la notte*.

Morfologische criteria spelen een rol bij afleidingen: nomina met bepaalde suffixen hebben een vast genus. Enkele voorbeelden: woorden op *-ore* (*il colore*), *-one* (*il cotone*), *-ile* (*il campanile*), *-me* (*il costume, il fume*), *-ma* (*il cinema*), *-ale* (*il canale*) en *-ante* (*un istante*) zijn mannelijk. Afleidingen met de suffixen *-zione* (*la soluzione*), *-tà* (*la verità*), *-tù* (*la virtù*), *-ice* (*la pendice*), *-ie* (*la serie*), *-i/a/uggine* (*la stupidaggine*) zijn vrouwelijk.

Ten slotte is er in het Italiaans een vergaande parallellie tussen genus en natuurlijk geslacht (semantisch criterium): mannelijke personen hebben het masculiene, vrouwelijke het feminiene genus. Er zijn ook andere betekenisklassen met een vast genus (bij-

14 COLICCHIA, Rosanna: *Basisgrammatica Italiaans*, 5de druk, Houten / Antwerpen: Uitgeverij Unieboek / Het Spectrum, 2014, 20–21.

15 Aangezien het Duitse en het Nederlandse substantief in het meervoud geen genusonderscheid hebben, beperk ik me voor het Italiaans eveneens tot het enkelvoud.

voorbeeld namen van bomen, metalen, vruchten e.d.), maar vanwege het grote aantal tegenvoorbeelden biedt dit criterium weinig houvast voor de genusbepaling.¹⁶

2.3 Het genus in het Duits

Het Duits heeft drie genera: masculien, feminien, neutrum. Ook het Duitse nominale genus wordt door fonologische, morfologische en semantische factoren gestuurd.¹⁷ Köpcke stelt volgende hiërarchie op tussen deze criteria:¹⁸

semantische regels > morfologische regels > fonologische regels

Indien de semantische regels, waarop het minst uitzonderingen zijn, niet van toepassing zijn, worden de morfologische en vervolgens de fonologische regels geactiveerd.

Bij de genustoekenning van leenwoorden spelen deze criteria een rol:¹⁹

1. leenwoorden behouden meestal het genus dat ze in de oorsprongstaal hebben (*gender copying*), bijv. *die Allee*, *die Chance*, *die Karriere*, *die Soße* (Frans: vrouwelijk), *der Code*, *der Coup*, *der Appetit* (Frans: mannelijk). Heel wat Franse leenwoorden zijn echter zowel in het Duits als het Nederlands onzijdig, bijv. *das Budget* – *het budget* (*le budget*), *das Buffett* – *het buffet* (*le buffet*), *das Problem* – *het probleem* (*le problème*), *das Œuvre* – *het œuvre* (*l'œuvre*: feminien);
2. semantische criteria:
 - a. het genus van de Duitse tegenhanger wordt overgenomen, bijv. *der Airport* – *der Flughafen*, *der Star* – *der Stern*, *die Rush-hour* – *die Stunde*, *die Show* – *die Schau*,
 - b. bij persoonsnamen wordt het genus bepaald door het natuurlijke geslacht, bijv. *die Queen*,
 - c. het toebehoren tot een bepaalde betekenis categorie kan een rol spelen, bijv. bij namen van fruit wordt het feminie genus overgenomen, bijv. *die Kiwi*, *die Mango*, *die Ananas*;
3. morfologische criteria:
 - a. als het leenwoord een vergelijkbare morfologische structuur heeft als in het Duits, wordt het behandeld zoals in het Duits, bijv. *der Receiver*, *der CD-Player*, cfr. masculiene afleidingen op *-er*,
 - b. mannelijke Franse leenwoorden op *-e* worden bij overname in het Duits vaak feminien, bijv. *die Bagage* (*le bagage*), *die Garage* (*le garage*);
4. fonologisch criterium: speelt bij eenlettergrepige woorden mogelijk een rol.²⁰

16 SCHMÖE *Italianismen im Gegenwartsdeutschen*, 204–206.

17 KÖPCKE, Klaus-Michael: *Untersuchungen zum Genussystem der deutschen Gegenwartssprache*, Tübingen: Niemeyer, 1982; CATE, Abraham TEN: *Deutsche Grammatik. Eine kontrastive Deutsch-Niederländische Beschreibung für den Zweitspracherwerb*, Bussum: Coutinho, 2004; HENTSCHEL, Elke: *Deutsche Grammatik*, Berlin: De Gruyter, 2010, 106–108.

18 KÖPCKE *Genussystem der deutschen Gegenwartssprache*, 111.

19 TEN CATE *Deutsche Grammatik*, 237–243; HENTSCHEL *Deutsche Grammatik*, 108.

20 HENTSCHEL *Deutsche Grammatik*, 108.

Volgens de Duden-grammatica²¹ wordt bij overname uit talen met genus, zoals het Italiaans en het Frans, het genus van de brontaal gedeeltelijk overgenomen, maar spelen de Duitse regels voor de genustoekenning ook een rol, bijvoorbeeld bij een woord op *-e* als *die Bagage*, in het Duits feminien omwille van zijn eind-sjwa.

2.4 Het genus in het Nederlands

De Nederlandse nomina worden onderverdeeld in *de*-woorden (genus commune: masculien en feminien, ca. 75%) en *het*-woorden (genus neutrum, ca. 25%). Een klein aantal substantieven kan zowel *de*- als *het*-woord zijn, al dan niet met betekenisverschil.²²

De *de*-woorden worden, ook als ze geen animate wezens aanduiden, onderscheiden in mannelijke en vrouwelijke substantieven. In het noorden worden ze in de gesproken taal vrij algemeen als mannelijk behandeld. In het zuidelijke deel van het taalgebied echter, waar de dialecten een driegerasysteem hebben, worden een aantal van deze *de*-woorden als feminina behandeld. Het zuidelijke driegerasysteem lijkt evenwel te evolueren in de richting van het noordelijke tweegerasysteem.²³

De genusbepaling wordt gestuurd door semantische (bepaalde betekenis categorieën) en morfologische criteria (bepaalde afleidingen).²⁴

Hoe aan leenwoorden een genus toegekend wordt, is tot nu toe onduidelijk.²⁵ In de studies die over dit thema verschenen zijn, komen volgende factoren aan bod:

1. *gender copying*: komt volgens Geerts minder vaak voor dan gedacht; ook Van Marle plaatst kanttekeningen bij de algemeenheid van *gender copying* bij de genustoekenning van Franse leenwoorden in de Zuid-Nederlandse dialecten; volgens De Schutter / Taeldeman en De Vriendt / De Schutter speelt het genus van de donortaal evenwel een grote rol bij ontlening uit het Frans in deze dialecten,²⁶
2. semantische criteria: invloed van cognaat, bijv. *het copyright* – *het recht*, *het gingerbeer* – *het bier*,
3. morfologische criteria: aanwezigheid van suffix, bijv. *de boiler*, *de pullover*; *de floppy*, *de privacy*; *de marketing*, *de coaching*,

21 Duden Band 4 – Die Grammatik, hg. v. Angelika Wöllstein und der Dudenredaktion, 9. Auflage, Berlin 2016, 171.

22 *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, uitgegeven door HAESERYN, Walter et al., tweede herziene druk, 2 delen, Groningen: Martinus Nijhoff / Deurne: Wolters Plantyn, 1997, 147–148.

23 ANS, 160–161.

24 ANS, 151–159.

25 ANS, 150.

26 GEERTS, Guido: *Het genus van Engelse leenwoorden in het Duits en in het Nederlands*, in: R. JANSSEN-SIEBEN / S. DE VRIENDT / R. WILLEMYNS (red.): *Spel van zinnen. Album A. Van Loey*, Brussel 1975, 115–122; GEERTS, Guido: *De genusbepalende eigenschappen van Engelse leenwoorden in het Nederlands*, in: *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1996, 137–146; MARLE, Jaap van: *Over het veronderstelde proces van „gender copying“ in de Zuid-Nederlandse dialecten*, in: Johan DE CALUWE / Jacques VAN KEYMEULEN (red.): *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent: Academia Press, 2010, 747–759; SCHUTTER, Georges DE / TAEDEMAN, Johan: *Het genus van leenwoorden in de Vlaamse en Brabantse dialecten in België*, in: *Taal & Tongval*, themanummer 22, 2009, 38–81; VRIENDT, Sera DE / SCHUTTER, Georges DE: *Het genus van leenwoorden in het Brussels*, in: *Taal & Tongval* 64,2, 2012, 195–241.

4. fonologische criteria: de an- en auslaut van leenwoorden en de syllabebouw en klemtoonpatronen kunnen een invloed hebben op de genustoekenning.²⁷

2.5 De genustoekenning bij Italiaanse leenwoorden in het Nederlands: een empirisch onderzoek

Om inzicht te krijgen in de genustoekenning bij Italiaanse leenwoorden in de Nederlandse standaardtaal, heb ik een empirische studie doorgevoerd aan de hand van de elektronische Van Dale, *Groot Woordenboek van de Nederlandse taal* (2012). Dit woordenboek bevat 1109 substantieven met Italiaanse herkomst. Uit deze lijst heb ik geschrapt:

- de vele woorden die via een andere taal, meestal het Frans, aan het Italiaans ontleend zijn, bijv. Nederlands *artiest* is ontleend aan het Franse *artiste*. Het Frans heeft dit woord zelf ontleend aan het Italiaanse *artista*,
- samenstellingen met een Nederlands woord als rechterlid, bijv. *carbonarasaus*, *chipolatapudding*, *espressokoffie*, omdat het rechterlid van samenstellingen het genus bepaalt,
- meervoudsvormen op *-i/-e*, het betreft overwegend recente culinaire termen, bijv. *gnocchi*, *penne*, *tortellini*, *vongole*.

Hierna bleven 607 enkelvoudige substantieven over die rechtstreeks aan het Italiaans ontleend zijn en geen eerste lid van samenstellingen zijn. De enkele woorden met dubbel genus zijn dubbel geteld. Vervolgens heb ik het genus van deze woorden opgetekend (masculien, feminien, neutrum) en het vergeleken met het genus van het oorspronkelijke Italiaanse woord.

2.5.1 Resultaten

Deze cijfers zijn vergelijkbaar met de verdeling van de genera in de erfwoordenschat, die geschat wordt op 75% genus commune, 25% genus neutrum (zie boven). Het aantal neutrale woorden ligt bij de italianismen evenwel wat hoger dan in de erfwoordenschat.

Bij ontlening van Italiaanse nomina in het Nederlands wordt het Italiaanse tweegegenerasysteem omgezet in het Nederlandse nominale driegerasysteem, zoals dat in het woordenboek opgetekend is.

²⁷ Zie hierover bv. DE SCHUTTER / TAELEMAN *Genus in Vlaamse en Brabantse dialecten*; SCHUTTER, Georges DE: *Het-genus bij leenwoorden in het Brusselse dialect en in de Nederlandse standaardtaal. De invloed van syllabebouw en klemtoonpatronen*, in: *Verslagen & Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 122/3, 2012, 277–303, in aansluiting bij TREFFERS-DALLER, Jeanine: *Mixing two Languages – French-Dutch Contact in a Comparative Perspective*, Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 1994.

Tabel 3: Procentuele verdeling over de drie genera

genus van Italiaanse leenwoorden in het Nederlands	
masculien	38%
feminien	33%
neutrum	29%

2.5.1.1 Fonologie

Om na te gaan of de fonologisch bepaalde genustoekenning van het Italiaans in het Nederlands wordt overgenomen, heb ik alle italianismen ingedeeld naar hun uitgang. Indien *gender copying* plaatsvindt, is de verwachting dat een masculien Italiaans woord op *-o* in het Nederlands bij de masculina wordt ingedeeld, een Italiaans feminien woord op *-a* in het Nederlands eveneens feminien wordt en Italiaanse woorden op *-e* en *-i*, die masculien of feminien kunnen zijn, ook in het Nederlands masculien of feminien worden. Italianismen die hun eindvocaal verloren hebben, zijn als vernederlandsingen gecategoriseerd.

Tabel 4: Verdeling van de genera per uitgang resp. vernederlandsste vorm

uitgang	genus		
	masculien	feminien	neutrum
-o	130 (56%)	11 (5,5%)	127 (71%)
-a	32 (14%)	127 (64%)	14 (8%)
-e	31 (13%)	12 (6%)	6 (3,4%)
-i	4 (1,7%)	1 (0,5%)	3 (1,7%)
Nederlands	34 (15%)	47 (23%)	28 (16%)
totaal	231	198	178

Vaststellingen:

1. Er zijn relatief weinig vernederlandsingen. De klankvorm van de meeste Italiaanse leenwoorden is niet aangepast aan het Nederlands; meestal hebben ze hun Italiaanse slotvocaal behouden. Voorbeelden van vernederlandsingen zijn: *brokaat, coloriet, duet, contrapunt, breviatuur, coloratuur, gondel, intrigant, mediant, piaster*.
2. Er vindt op grote schaal *gender copying* plaats. Bij ontleening van Italiaanse substantieven in het Nederlands wordt het Italiaanse tweegerasysteem grotendeels overgenomen: de fonologisch gestuurde genustoekenning die het Italiaans kenmerkt, wordt in het Nederlands nagevolgd.
 - De meeste nomina op *-a*, in het Italiaans feminien, zijn in het Nederlands eveneens feminien.
 - Ruim de helft van de nomina op *-o*, in het Italiaans masculien, zijn in het Nederlands eveneens mannelijk.

Ook bij ontlening aan het Frans worden de Franse masculina en feminina in het Nederlands meestal met dit genus ontleend.²⁸

3. Er heeft een opmerkelijke genuswisseling plaats: een groot deel van de masculie-ne Italiaanse woorden is in het Nederlands als neutrum ontleend. Hierdoor wordt de duale genusclassificatie van de brontaal in het nominale driegenerasysteem van de doeltaal omgezet, een bevinding die ook geldt voor het Frans:²⁹
 - Bijna de helft van de Italiaanse masculina op *-o* is in het Nederlands onzijdig geworden. Deze neutra zijn allemaal niet-animate begrippen. Het gaat overwegend om oude ontleningen uit het domein van de muziek en het bankwezen. Voorbeelden zijn *allegro, adagio, glissando, moderato, rondo* en *conto, disconto, deposito*. Sommige ervan zijn tot de algemene woordenschat gaan behoren, bijv. *duo, inferno*.
 - Ook een aantal masculina op *-e/-i* zijn in het Nederlands neutraal geworden. Ook hier betreft het voornamelijk muzikale benamingen zoals *andante, cantabile, dolce, grave* en handelstermen zoals *delcredere, pari*.
 - Slechts enkele Italiaanse feminina op *-a* zijn in het Nederlands onzijdig geworden. Voorbeelden zijn *boccia* (een spel), *cassata* (een soort ijs), *fulp* (stofnaam).

2.5.1.2 Morfologie

Alle Nederlandse nomina op *-isme* zijn onzijdig, zo ook degene die aan het Italiaans ontleend zijn, zoals *fascisme, verisme*.

2.5.1.3 Semantische analogie

Zoals boven vermeld, wordt de genustoekenning van Italiaanse leenwoorden in het Nederlands in ruime mate door de auslout van de nomina bepaald. Met uitzondering van de groep Nederlandse neutra op *-o* hebben Italiaanse nomina en hun Nederlandse pendanten in de regel hetzelfde genus. De weinige gevallen van genuswisseling zijn te verklaren door semantische analogie:

- Italiaans vrouwelijk > Nederlands mannelijk:
 - alcoholische dranken: bijv. *grappa, sambuca*
 - kazen: bijv. *fontina, mozzarella, provola*
- Italiaans mannelijk > Nederlands vrouwelijk:
 - *minestrone* (feminien *soep*)
 - *pianoforte* (feminien *piano*)
 - *do* (muzieknoten zijn in het Nederlands alle feminien)

²⁸ Zie DE SCHUTTER / TAELEDEMAN *Genus in Vlaamse en Brabantse dialecten* en DE VRIENDT / DE SCHUTTER *Genus van leenwoorden in het Brussels*.

²⁹ Zie MARLE, Jaap van: *Nogmaals het genus van Franse leenwoorden in het Nederlands*, in: Johan DE CALUWE et al. (red.): *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, Gent: Academia Press, 2004, 917–925 en VAN MARLE *Gender copying*; TREFFERS-DALLER *Mixing two Languages*; DE SCHUTTER / TAELEDEMAN *Genus in Vlaamse en Brabantse dialecten*, DE VRIENDT / DE SCHUTTER *Genus van leenwoorden in het Brussels*; DE SCHUTTER *Het-genus bij leenwoorden*.

- Italiaans vrouwelijk > Nederlands onzijdig:
 - *dolce vita* ‘het goede leven’
 - *cassata* (neutrum *ijs*)

2.6 De genustoekenning van Italiaanse leenwoorden in het Duits

In haar dissertatie over italianismen in het Duits behandelt Schmöe ook het genus van Italiaanse leenwoorden. Schmöe toetst een aantal hypotheses over de genustoekenning aan een verzameling van 343 algemene begrippen, die zowel uit woordenboeken als uit kranten en tijdschriften geëxtraheerd zijn.³⁰

Zij stelt de volgende hiërarchie van genusbepalende factoren vast:³¹ semantische factoren (natuurlijk geslacht en semantische analogie) primeren op morfologische criteria (suffixen) en fonologische factoren (auslaut *-o* = masculien of neutraal; auslaut *-a* = feminien).

Er is een grote overeenstemming tussen het genus in het Italiaans en het Duits, met uitzondering van de courante genuswisseling van Italiaanse masculina op *-o* naar Duitse neutra, bijvoorbeeld *das Carpaccio*, *das Risiko*, *das Adagio*. Ook semantische analogie is de oorzaak van genuswisselingen.³² Voorbeelden hiervan zijn:

- Italiaans vrouwelijk > Duits mannelijk: bijv. *der Grappa* (der Schnapps), *der Mozzarella* (der Käse)
- Italiaans mannelijk > Duits vrouwelijk: bijv. *die Limone* (die Zitrone)
- Italiaans vrouwelijk > Duits onzijdig: bijv. *das Bella Italia* (landnaam), *das dolce Vita* (das Leben)

Ik heb vervolgens een eigen verzameling met Italiaanse leenwoorden in het Duits samengesteld en Schmöes resultaten over de genustoekenning naast de mijne gelegd. Mijn corpus bevat de Duitse equivalenten uit het *Duden Herkunftswörterbuch* (2014)³³ van de Italiaanse leenwoorden die in *de Dikke Van Dale* opgenomen zijn. Van de 607 Italiaanse leenwoorden in Van Dale staan er 480 in het *Duden Herkunftswörterbuch*. Net zoals bij het Nederlandse corpus zijn de substantieven met dubbel genus dubbel geteld.

2.6.1 Resultaten

De verdeling van de Italiaanse leenwoorden over de drie genera in het Duits is zeer vergelijkbaar met die in het Nederlands: ca. driekwart is masculien of feminien, ruim een kwart van de leenwoorden is bij ontlening onzijdig geworden. Het enige verschil is dat het aantal feminiene substantieven in het Duits (38%) wat hoger ligt dan in het Ne-

30 SCHMÖE *Italianismen im Gegenwartsdeutschen*, 210f.

31 SCHMÖE *Italianismen im Gegenwartsdeutschen*, 227.

32 SCHMÖE *Italianismen im Gegenwartsdeutschen*, 212–215.

33 *Duden Band 7 – Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache*, hg. v. der Dudenredaktion, 5. Auflage, Berlin 2014.

derlands (33%), terwijl vice versa het Nederlands meer masculina heeft (38%) dan het Duits (34%). Het hogere aantal feminina in het Duits is toe te schrijven aan het feit dat de Italiaanse nomina op *-e* in het Duits vaker dan in het Nederlands feminien geworden zijn (zie verder).

Tabel 5: Procentuele verdeling over de drie genera

genus van Italiaanse leenwoorden in het Duits	
masculien	34%
feminien	38%
neutrum	28%

Tabel 6: Verdeling van de genera per uitgang resp. verduitsste vorm

uitgang	genus		
	masculien	feminien	neutrum
-o	86 (53%)	1 (0,5%)	96 (71%)
-a	12 (7,5%)	111 (61%)	4 (3%)
-e	20 (12%)	19 (10,5%)	5 (3,7%)
-i	2 (1,2%)	0 (0%)	1 (0,8%)
Duits	43 (26,5%)	51 (28%)	29 (21,5%)
totaal	163	182	135

Bevindingen:

1. Indien het genus van het Italiaanse leenwoord in het Nederlands en het Duits van elkaar afwijkt, dan blijkt dat het Duits vaker dan het Nederlands het genus van het Italiaans volgt. Er is dus in het Duits een nog grotere overeenstemming tussen het genus van het Italiaanse bronwoord en het genus van dit leenwoord in het Duits dan in het Nederlands.

2. Vergeleken met het Nederlands is de klankvorm van de Italiaanse leenwoorden in het Duits vaker verduitsst. Vooral de masculiene Italiaanse woorden hebben in het Duits (26,5%) vaker dan in het Nederlands (15%) hun slotvocaal verloren, maar ook bij de feminina en de neutra ligt het aantal adaptaties aan het Duits 5% hoger dan in het Nederlands. Bij verduitsste nomina treedt niet vaker genuswisseling op dan bij ontleningen die hun Italiaanse uitgang behouden hebben.

3. Italiaanse leenwoorden op *-a* zijn in het Duits altijd vrouwelijk. De enige afwijkingen op deze regel worden veroorzaakt door semantische analogie en het natuurlijk geslacht. Het gaat om precies dezelfde uitzonderingen als in het Nederlands:

- namen van kazen: bijv. *der Mozzarella*, *der Provola*, *der Ricotta*
- namen van alcoholische dranken: bijv. *der Grappa*, *der Sambuca*, *der Valpolicella*
- namen van mannelijke personen: bijv. *der Podesta*, *der Barista*

In het Nederlands zijn de meeste Italiaanse ontleningen op *-a* eveneens vrouwelijk, maar een aantal voedingsmiddelen en muziektermen op *-a* zijn bij ontlening masculien geworden, bijv. *mortadella, frittata, fettunta, focaccia, ciabatta, corvina; opera, caccia, celesta*.

4. Italiaanse masculina op *-e* zijn in het Duits vaker dan in het Nederlands vrouwelijk geworden, bijv. *il furore > die Furore, lo zabaglione > die Zabaglione*. Dat de slotsjwa in het Duits als feminiene genusmarkeerder functioneert, heeft deze genuswisseling wel gestimuleerd.

Afwijkingen op de Duitse feminiene ontleningen op *-e* zijn toe te schrijven aan morfologische en semantische factoren:

- een aantal afleidingen met de suffixen *-one* en *-ile*, in het Italiaans mannelijk, zijn in het Duits eveneens masculien, bijv. *der Cassone; der Campanile; der Spumante*. Vergelijk echter Italiaans masculien / Duits feminiën: *die Minestrone* (soep), *die Calzone, die Zabaione, die Chitarrone*. Het voor de Italiaanse genusbepaling bindende criterium van de woordvorming is in het Duits niet dwingend, evenmin als in het Nederlands overigens.
- mannelijke persoonsnamen hebben altijd het mannelijke genus: bijv. *der Duce, der Cicerone, der Pantalone, der Barista*

5. Meer dan de helft van de Italiaanse masculina op *-o* is bij ontlening in het Duits ingedeeld bij de klasse van de onzijdige nomina. Parallel met het Nederlands is ook in het Duits bij ontlening aan het Italiaans het duale masculien/feminiën-onderscheid van de brontaal in de doeltaal tot een drieledige genusclassificatie getransformeerd. De genuswisseling masculien > neutrum bij nomina op *-o* treedt in het Duits en het Nederlands bij precies dezelfde, veeleer oudere woorden, op:

- de overgrote meerderheid zijn muziektermen, bijv. *das Adagio / het adagio, das Andante / het andante, das Libretto / het libretto*
- daarnaast betreft het:
 - begrippen uit het geldwezen, bijv. *das Konto / het conto, das Inkasso / het incasso*
 - algemeen geworden woorden, bijv. *das Kasino / het casino, das Getto / het getto, das Manko / het manco, das Fiasko / het fiasco, das Intermezzo / het intermezzo, das Szenario / het scenario, das Tempo / het tempo*
 - benamingen van eeuwen als cultuurtijdperk en stijlperiode, bijv. *das Duecento / het duecento, das Novecento / het novecento*

In de 20ste eeuw zijn nog maar weinig woorden als neutra ontleend, hetgeen spoort met de masculiniserings-tendens die Geerts heeft waargenomen bij ontlening aan het Engels,³⁴ die doorgaans van recentere datum is dan ontlening aan het Italiaans.

34 GEERTS *Genusbepalende eigenschappen van Engelse leenwoorden*, 137, 146.

2.7 Een tentatieve verklaring voor de courante genuswisseling Italiaans masculien > Duits/Nederlands neutrum bij nomina op -o

Zowel in het Duits als in het Nederlands zijn vele Italiaanse masculina op -o als neutra ontleend, een fenomeen dat voor beide Germaanse talen ook bij ontlening aan die andere Romaanse taal, het Frans, is vastgesteld. Kennelijk wordt de genustoekenning in het Duits en het Nederlands door vergelijkbare mechanismen aangestuurd.

De genuswisseling bij vele Italiaanse muziektermen kan door conversie worden verklaard. Vele van de muziektermen zijn immers gesubstantiveerde adjectieven, die altijd onzijdig zijn, bijv. adjectief *andante* > substantief *het andante* / *das Andante*, adj. *largo* > subst. *het largo* / *das Largo*.

Deze verklaring snijdt echter geen hout voor de leenwoorden uit de overige kunsten en uit het bankwezen, die deels tot de algemene woordenschat zijn gaan behoren. Is de genuswisseling naar het neutrum bij deze in oorsprong specialistische vaktermen bevorderd door hun atypische uitgang op -o, die ze als Italiaanse ontleningen kenmerkt? Indien men met Van Marle (2004) aanneemt dat het onzijdige genus als markeerder van een ‚Fremdwort‘ een krachtig signaal is van integratie in de ontvangende taal, is echter niet te verklaren waarom ‚slechts‘ de helft van de Italiaanse masculina op -o neutraal is geworden.

Of heeft het feit dat het vaak abstracta betreft, die volgens de animaatheidshiërarchie het neutrale genus prefereren, de genuswisseling masculien > neutrum getriggerd? Verder onderzoek is hier geboden.

3 Conclusie: italianismen in het Nederlands en het Duits

Het Duits en het Nederlands hebben in dezelfde eeuwen grotendeels dezelfde woorden uit dezelfde domeinen aan het Italiaans ontleend. In de 16de en de 17de eeuw werden begrippen uit de geldhandel en de economie overgenomen. In de 17de en 18de eeuw volgden een groot aantal vaktermen uit de klassieke muziek, het theater en de literatuur. Van recente oorsprong (20ste eeuw) zijn de Italiaanse culinaire termen. Italianismen zijn internationalismen. Ze weerspiegelen de grote culturele invloed van Italië op de westerse cultuur.

Hoewel vele Italiaanse leenwoorden al enkele eeuwen oud zijn, zijn ze fonologisch meestal niet aangepast aan het Nederlands of het Duits, maar hebben ze hun Italiaanse uitgang -o, -a, -e of -i behouden. Bij ontlening hebben ze het genus van de brontaal meestal overgenomen: er vindt op grote schaal *gender copying* plaats. De fonologische regels die de genustoekenning van Italiaanse nomina bepalen (congruentie tussen auslout en genus), worden bij de genustoekenning van zowel Duitse als Nederlandse italianismen in grote mate gekopieerd:

- nomina op -a en -e komen in de groep van feminina terecht. In het Duits, waarin de slotsjwa als feminiene genusmarkeerder fungeert, is dit met nog grotere regelmaat het geval dan in het Nederlands. Enkel bij semantische analogie (bijv. namen van kazen en alcoholische dranken) en bij persoonsnamen stuurt niet de fonologie, maar wel de semantiek de genustoekenning bij ontlening. De in het Italiaans bindende

correlatie tussen woordvormingssuffixen en een vast genus is in beide Germaanse talen niet dwingend

- de helft van de Italiaanse nomina op *-o* wordt als masculina overgenomen, maar opmerkelijk is dat de andere helft van deze substantieven zowel in het Duits als in het Nederlands bij de neutra wordt ingedeeld. Hierdoor wordt de duale genusclassificatie van het Italiaans (masculien/feminien) bij ontlending in het Nederlandse en Duitse systeem met drie nominale genera (masculien/feminien/neutrum) ingepast. Een groot gedeelte van de gevallen met genuswisseling masculien > neutrum is te verklaren door conversie tot gesubstantiveerde adjectieven

De factor ‚trouw aan het genus van de donortaal‘ speelt bij ontlending aan het Italiaans een grote rol, een vaststelling die ook voor ontlending aan het Frans geldt. Bij semantische analogie en bij conversie geven de kenmerken van de ontvangende talen echter de doorslag voor de genustoekenning. Het Italiaans heeft de Nederlandse en Duitse woordenschat verrijkt met een groot aantal nomina op *-o*, deels masculien, deels onzijdig, die door hun uitgang herkenbaar Italiaans gebleven zijn.